Жоржеві Путе

I

Я не був у Вірлоні п’ятнадцять років. Цієї осені я приїхав туди пополювати до мого друга Серваля, що нарешті почав відбудовувати свій замок, зруйнований пруссаками.*

Я безмірно вподобав цей край. Є на світі такі милі закуточки — вони ніби пестять око. їх любиш трохи не фізичною любов’ю. В нас, у людей, прив’язаних до землі, є знайомі ручаї, дерева, ставки, пагорки, які ми згадуємо з ніжністю й зворушенням, мов радісні події. Буває навіть, що побачиш тільки один раз погожої дішни якийсь перелісок, чи кручу, чи сад, обсипаний цвітом, і повертаєшся до них думкою, і зберігаєш їх у серці, наче образ жінок в ясному й прозорому вбранні, яких колись довелося весняного дня зустріти на вулиці і повсякчас нестримно бажати потім душею й тілом, ніби це саме щастя поминуло.

У Вірлоні я любив усю долину, вкриту гайками, перерізану струмками, що в’ються по землі, немов кровоносні жилки. Там ловділи раків, вугрів і пестрюжок. Божественне щастя! Подекуди в них можна було викупатись, а у високій траві, що росте понад цими річечками, траплялося іноді набрести на куликів.

Я ступав легко, як коза, поглядаючи на двох собак, що бігли попереду мене. Серваль, ідучи метрів за сто праворуч, обшукував поле люцерни. Я звернув у чагарник, що править за межу Содрського лісу, і побачив зруйновану хатину.

І раптом мені пригадалось, якою я бачив її востаннє 1869 року, — чистенька, обвита виноградом, з курми біля ганку. Що є сумнішого за мертвий дім, що стоїть зруйнований і зловісний!

Пригадалося мені також, що одного дуже втомливого дня господиня почастувала мене в цій хатині склянкою вина, а Серваль розповів мені тоді історію її мешканців. Батька, старого браконьєра, забили жандарми. Син, котрого я колись бачив, високий сухорлявий парубок, також славився як несамовитий винищувач дичини. Звали їх Соважами 7.

Хтозна, чи було це їхнє ім’я, чи прізвисько.

Я гукнув Серваля. Він поквапився до мене своєю звичайною журавлиною ходою.

— Що сталося з тими людьми? — запитав я його.

І ось що він розповів.

II

Коли оголосили війну, Сов аж-молодший, якому було тоді тридцять три роки, пішов добровольцем у військо, лишивши матір саму. Стару не дуже жаліли, бо знали, що в неї є грошенята.

Отже, вона зосталася одна в цій самотній хатці, далеко від села, аж на узліссі. Зрештою, вона не дуже-то боялася, бо була тієї ж породи, що й чоловік та син, — міцна, стара жінка, висока й кощава; вона мало коли сміялась, і з нею ніхто ніколи не жартував. Та проте селянки рідко сміються. Це вже чоловіча справа — сміятись! А в жінок душа зажурена й замкнута, бо життя їхнє похмуре й безпросвітне. Чоловік хоч трохи звикає до галасливої веселості в шинку, а дружина його завади поважна й сувора. М’язи її лиця не знають тих рухів, що потрібні для сміху.

Тітка Соваж жила і далі у своїй хатці, яку незабаром замело снігом. Раз на тиждень вона приходила в село купити хліба й м’яса і знову поверталась додому. А що тоді говорили про вовків, то вона носила за спиною синову рушницю, іржаву, з потертим ложем. Таки кумедно

виглядала ця рослява, злегка зігнута жінка, коли повільна брела снігами, а дуло рушниці стирчало з-за чорного очіпка, що вкривав голову і ховав від чужого ока сиві коси.

Та якось прийшли пруссаки. їх розмістили по хатах, залежно від заможності господарів. Стару Соваж мали за багачку і до неї поставили чотирьох німців.

То було четверо кремезних хлопців, білотілі, з русявими бородами і блакитними очима, вгодовані, незважаючи на тяготу переходів, і цілком тихомирні, як для переможців. Оселившись у цієї немолодої вже жінки, вони багато допомагали їй, звільняючи, наскільки могли, від зайвого клопоту й витрат. Уранці вони хлюпоталися біля колодязя без мундирів, оголивши в різкому світлі морозного дня біло-рожеві тіла жителів Півночі, тим часом як тітка Соваж вешталась по двору, готуючи юшку. Потім вони прибирали і підмітали кухню, рубали дрова, чистили картоплю, прали білизну — словом, порались, як четверо добрих синів біля матері.

Але сама стара весь час думала тільки прр свого високого, худого, кароокого сина з карлючкуватим носом, з густими вусами, ніби чорним обідком, над верхньою губою. Щодня вона питала кожного з своїх постояльців:

— Не знаєте, куди запропастився французький полк, двадцять третій, піхотний? Там мій хлопець.

— Не знайт, зовсім не знайт, — відповідали вони. І, розуміючи її скорботу й тривогу — бо ж у них удома теж лишилися матері,— вони годили їй у всьому. То й вона полюбила їх, оцих чотирьох ворогів, бо селяни не мають тієї патріотичної ненависті, що буває тільки серед вищих верств. Прості люди найбільше платять, бо бідні, їх обтяжує кожен новий податок, їх убивають масами, вважаючи їх тільки за гарматне м’ясо, бо їх дуже багато; вони зазнають найстрашнішого лиха

від війни, бо вони найкво-ліші й найменш стійкі; вони мало розуміють войовничий запал, оте питання зневаженої честі та інші облудні політичні крутійства, що за півроку виснажили дві нації — і переможених, і переможців.

Про німців тітки Соваж в околиці говорили: "От уже кому пощастило!"

І от одного ранку, коли стара була сама вдома, вона побачила, що якийсь чоловік іде полями до оселі. Скоро вона впізнала його, то був сільський листоноша. Він дав їй складений аркушик; вонз витягла з футляра окуляри, які надівала, коли шила, і прочитала:

"Пані Соваж, оцим листом мушу сповістити вас про сумну новину. Сина вашого, Віктора, вбито вчора ядром, яке, прямо сказати, розірвало його надвоє. Я стояв тут же, бо весь час у поході ми були поруч і він ще раніш говорив мені, щоб я відразу повідомив вас, коли з ним станеться нещастя.

Я взяв собі його годинник, щоб повернути вам, коли війна скінчиться.

Щиро кланяюсь Вам.

Сезер Ріво,

солдат другого розряду 23-го піхотного полку"

Лист був тритижневої давності.

Вона не плакала. Вона сиділа непорушно, така приголомшена, що навіть не відчувала болю. Вона думала: "От Віктора і вбито". Потім потроху сльози забриніли в неї на очах, і сум огорнув серце. Одна по одній приходили їй страшні, болючі думки. Вона вже не пригорне ніколи

свою дитину, свого хлопчика, ніколи! Жандарми вбили батька, пруссаки — сина… Його розірвало ядром. І їй уявилася ця жахлива картина: голова відлітає, і очі розплющені, а вус він закусив, як завжди, коли сердився.

Куди ж поділи його тіло? Хоч би віддали їй дитину, як віддали колись чоловіка з кулею в лобі.

Аж ось вона почула голоси. Це пруссаки повертались із села. Швиденько заховавши листа в кишеню, вона зустріла їх спокійно, і лице її було звичайне, — очі вона встигла витерти.

Німці весело сміялися, бо принесли чималого кроля, безперечно, вкраденого, і на митах показували старій, що можна буде смачно попоїсти.

Вона відразу ж заходилась біля сніданку, але коли треба було забити кроля, їй забракло відваги. А тим часом це ж було не вперше! Один із солдатів забив кроля, вдаривши кулаком між вухами.

Стара оббілувала кроля, але, побачивши, як кров сочить-ся їй на руки, — тепла кров, що поступово холола й згорталась, — затремтіла з голови до ніг, і їй усе ввижався її хлопець, розірваний надвоє і теж закривавлений, як оцей кріль, який іще стріпувався.

Вона сіла за стіл разом з пруссаками, та проте не могла з’їсти й крихти. Пруссаки зжерли печеню, не звертаючи на стару уваги. Вона мовчки позирала на них скоса, плекаючи одну думку, але обличчя її було таке байдуже, що солдати нічого не помічали.

Раптом вона сказала:

— Вже місяць живемо в одному домі, а я навіть не знаю ваших імен.

Вони насилу зрозуміли, чого вона хоче, і сказали свої імена. Та їй цього було замало, і вона попросила записати їх на папері разом із домашніми адресами, потім, осідлавши великого носа окулярами, роздивилась це незнайоме письмо; тоді згорнула папірець і поклала його в кишеню, де лежав той лист з повідомленням про смерть сина.

Після сніданку вона сказала солдатам:

— Піду подбаю для вас.

І заходилася носити сіно на горище, де вони ночували. Пруссаків здивувало таке піклування, та вона пояснила, що так буде тепліше, тоді вони стали допомагати їй і навалили сіна аж під солом’яний дах; отож у них вийшло щось подібне до кімнатки, вистеленої сіном, теплої й пахучої, де їм чудово слатиметься.

За обідом один із них занепокоївся:, помітивши, що тітка Соваж знову не Їсть. Вона сказала, що в неі кольки. Щоб зігрітися, вона розклала чималий вогонь, а четверо німців, як звичайно, вилізли драбиною на горище.

Коли ляду було зачинено, стара відсунула драбину, потихеньку розчинила надвірні двері й наносила з подвір’я повну кухню соломи. Вона ходила по снігу боса й так тихо, що ЇЇ не було чути. Часом вона прислухалась до нерівного й голосного хропіння чотирьох солдатів.

Коли їй здалося, що вже все готове, вона вкинула в огонь в’язку соломи і, як тільки та розгорілась, розкидала її по кухні, потім вибігла й стала дивитись.

Миттю страшне сяйво освітило всю середину хати, і зразу там запалахкотіло велетенське багаття, — його полум’я било крізь вузьке вікно й падало сліпучим відблиском на сніг.

І тут з горища вирвався голосний крик, людське волання й зойки, розпачливі вигуки болю й жаху. Далі стеля впала, полум’я шугнуло на горище, охопило солому на даху й величезним смолоскипом піднялося в небо; палала вся хата.

Потім нічого не стало чути, тільки лопотіло полум’я,

тріщали стіни й падали сволоки. Раптом дах завалився, й од сліпучої снасті оселі посеред хмари диму знявся великий стовп іскор.

Освітлені вогнем, білі поля вибшіскували, немов срібна, забарвлена в червоне скатертина.

Здаля задзвонив дзвін.

Стара Соваж, озброєна все тією самою рушницею сина, стояла перед спаленою оселею, боячись, щоб хто з солдатів не врятувався.

Побачивши, що все скінчено, вона вкинула свою зброю в жар. Пролунав вибух.

Звідусіль бігли люди — селяни й пруссаки.

Стара сиділа на пеньку, спокійна й задоволена.

Німецький офіцер, що говорив по-французькому, немов француз, запитав її:

— Де ваші постояльці?

Вона простягла кощаву руку до червоного пожарища й відповіла з притиском:

— Отам!

Всі збились докупи навколо неї. Пруссак запитав:

— З чого сталась пожежа?

— Я підпалила, — промовила вона.

їй не повірили, подумали, що вона збожеволіла з горя. Тоді вона розповіла слухачам усе, як було, з початку до кінця, від похоронної і до останнього зойку людей, що згоріли разом з її хатою. Розповіла все, що почувала, все, що робила.

Потім вона вийняла з кишені два папірці і, надівши окуляри, щоб роздивитися їх при останніх відблисках вогню, промовила, показуючи на один з них:

— Оцей про смерть мого Віктора.

А показуючи другого, пояснила, хитнувши головою в бік червоної руїни:

— А це їхні імена, щоб написати до них додому.

Вона спокійно простягла білі аркушики офіцерові, що

тримав її за плечі, й додала:

— Напишіть, як це сталось, і скажіть їхнім батькам, що зробила це я, Віктуара Сімон, на прізвисько Соваж. Не забудьте!

Офіцер вигукнув німецькою мовою команду. Стару схопили й поставили біля теплих іще стін її оселі. Потім дванадцять чоловік швидко вишикувались проти неї, на віддалі двадцяти метрів.

Вона не ворухнулась. Вона зрозуміла, вона чекала.

Пролунала команда, й одразу гримнув залп, потім одиноко покотився запізнілий постріл.

Стара не впала. Вона присіла, немовби їй підкосило ноги.

Прусський офіцер підійшов до неї. Її майже перебило навпіл; в стиснутому кулаці вона тримала залитого кров’ю листа.

Мій друг Серваль додав:

— Отож, щоб помститися, німці зруйнували тоді замок у моєму маєтку.

А я думав про матерів чотирьох славних хлопців, спалених отут, і про жорстоке геройство іншої матері, розстріляної біля цих стін.

І я підняв маленький камінчик, ще чорний од вогню.